

CƏMİL QULİYEV

Lənkəran Dövlət Universiteti

E-mail: cemil.quliyev.1983@mail.ru

**AZƏRBAYCANLI ƏHALİYƏ QARŞI HƏYATA KEÇİRİLƏN
SIYASI BƏRABƏRSİZLİYİN QAFQAZ ARXEOQRAFIYA KOMISSIYASININ
AKTLARINDA ƏKS OLUNMASI**

Açar sözlər: Siyasi bərabərçislik, vəziyyət, Qafqaz, Arxeoqrafiya, Komissiya, Aktlar

Ключевые слова: Политического неравенства, положении, Акты, Кавказ, Археография, Комиссии

Key words: Political inequality, regard, Document, Caucasus, Archeografial, Commission

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istila edilməsinin gedişində yeni inzibati sistemi yaradılmağa başladı. Rus qoşunlarına müqavimət göstərən xanlar hakimiyyətdən məhrum edilir, xanlıqlar isə başda komendant olmaqla dairə və əyalətlərə çevrilirdilər. Komendantlar Qafqazdakı rus ordusunun baş komandanı tərəfindən mayor və daha yüksək rütbəli rus zabitlərindən təyin olunurdu. Məsələn: Gəncə xanlığı hərbi cəhətdən tabe edilən kimi ləğv edildi və onun yerində başında rus zabiti dayanan hərbi dairə yaradıldı. Bakıda da elə belə olmuşdu. Bəzi hallarda komendant idarə sistemi tətbiq edilməzdən əvvəl qısa müddətə keçid sistemi yaradıldı. Quba xanlığı 1806–cı ildə işğal edildikdən sonra rus hərbi dairələrinin nəzarəti altında yerli bəylərdən – naiblərdən təşkil olunmuş müvəqqəti orqan tərəfindən idarə olunan əyalətə çevrildi. Yalnız 1810–cu ildə hakimiyyət komendanta verildi. Ölkənin yerdə qalan hissəsində – Qarabağ, Şəki, Şirvan və Lənkəran xanlıqlarında işğalın birinci mərhələsində əvvəlki sistemi və idarə aparatı saxlanılmışdı. Bu xanlıqlar Rusiyaya ikitərəfli (dövlətlərarası) müqavilə əsasında, silahlı qüvvə tətbiq edilmədən ilhaq edilmişdi. Məhz buna görə də onlar özlərinin siyasi statusları ilə fərqlənirdilər. Adları çəkilən xanlıqlar Rusiya imperiyası sistemində asılı dövlət qurumları vəziyyətində idilər. Xanların daxili idarəçilikdə hüquqları əvvəlki həcmdə saxlanılsa da, onların səlahiyyət və hakimiyyətləri xeyli dəyişikliyə məruz qalmaqla məhdudlaşdırıldı. Belə ki, xanlıqların ərazisində rus hərbi qüvvələri yerləşdirilir, hakim vassalların özləri isə çar generalları siyahısına daxil edilir və Qafqazdakı hərbi məsələlər üzrə baş komandanın tapşırıqlarını yerinə yetirirdilər. Bununla belə, 20–ci illərə yaxın çarizm öz vassallarının xidmətindən imtina etməyi lazım bildi və bütün xanlıqlar ləğv edildi. Şəki xanlığında 1819–cu ildə, Şirvan xanlığında 1820–ci ildə, Qarabağ xanlığında 1822–ci ildə, Lənkəran xanlığında 1826–cı ildə köhnə idarəçilik ləğv edilərək, komendantlıqlarla əvəz edildi. Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, Qafqazın ali baş komandanı təyin edilməsi ilə İ.V. Qudoviçə Şimali Azərbaycan ərazisində “yarımçıq qalmış ərazi məsələlərini” həll etmək tapşırığı verilmişdir. Əsas hədəf isə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının zəbt edilməsi və Rusiya imperiyasına qatılması idi. [1; 627, 1258]

Məlum olduğu kimi iki cəbhədə müharibə aparmağın çətinliyini nəzərə çar hökuməti danışıqlar aparmaq üçün kapitan Stepanovu İrana göndərmişdir. Cənubi Qafqazı güzəştə getmək istəməyən İran tərəfi isə kapitan Stepanovun sülh təkliflərini qəbul etməmişdir. (Qeyd: Bu təkliflərdə iki ölkə arasında sərəhd xəttinin İrəvan xanlığı da daxil olmaqla Kür və Araz çaylarından keçməsi nəzərdə tutulurdu–C.Ə.) Rus qoşunları bundan bir bəhanə kimi istifadə edərək 1808–ci ilin baharında İrəvan istiqamətində yenidən hücum keçilər. İrəvanı ələ keçir-

mək üçün uzun müddət hazırlıq görmüş rus qoşunları İrəvan, Qars və Axalsix tərəfdən İran və Türkiyə qoşunlarının gözlənilməz hücumlarının qarşısını almaq üçün Pəmbəkdəki Qarakilsə, habelə Dərəbaş, Hamamlı, Qacarabad, Gümrü kimi yerlərdə istehkamlar inşa etmişdilər. 1808-ci ilin sentyabrında Qudoviç Pəmbəkdən 6 minlik qoşun və 12 topla İrəvan istiqamətində hərəkət etdi. N.F.Dubrovinin məlumatında isə rus qoşunlarının tərkibi 240 zabıt və 7506 süvari əsgərdən ibarət olduğu qeyd edilmişdir. Tarixi ədəbiyyatda 500 nəfərdən çox erməni süvarisinin işğalçı orduya qoşulduğu, “akt”larda isə ermənilərin Rusiya hakim dairələrinə müxtəlif məzmunlu məktublar göndərdiyi, onları özlərinin “xilaskarı” hesab etdiyi, rus qoşunlarının İrəvanın işğalına şirnikləndirdiyi və səbirsizliklə yolunu gözlədikləri əksini tapmışdır. Beləliklə, bir daha məlum olur ki, Azərbaycan torpaqlarında həyata keçirilən işğallarda təcavüzkar rus orduları və mənfur ermənilərin öz maraqları var idi. Əgər Rusiya Türkiyə və İran sərhədində özü üçün möhkəm sədd yaratmaq istəyirdisə, ermənilər isə “yolunu səbirsizliklə gözlədikləri rus qoşunlarının himayəsi” sayəsində dövlət sahibi olacaqlarına can atırdılar. [2; 122, 172]

Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarından məlum olur ki, Rusiya dövlətinin İrəvan xanlığını işğal etmək niyyətindən əl çəkməyəcəyini bilən Hüseynqulu xan Qacar hakimiyyətə gələn kimi dərhal müdafiə tədbirlərinə 1806–cı ilin dekabrında Zəngi çayından başlayaraq İrəvan qalasının ətrafındakı xəndəyi daha da dərinləşdirmiş, qalanı müdafiə edən qoşunların sayını artırmağa başlamışdır. Mənbələrdən o da məlum olur ki, rus qoşunlarının İrəvana hücumu ərəfəsində xan artıq İrəvan qalasını fransız mühəndislərinin köməyi ilə Avropa üslubunda yenidən möhkəmləndirdi. İrəvanın qalın qala divarlarının çöl tərəfində səngərlər qazıldı və bu səngərlərə toplar düzüldü. Döyüşlərdə füqas adlı xüsusi bombalardan istifadə olunurdu. Qudoviçin mərkəzə göndərdiyi məktublarından məlum olur ki, fransız mühəndisləri Üçkilsə monastrını da möhkəmləndirməklə məşğul olurdular. Hətta, fransızlar Qudoviçdən İrəvan diyarından çıxmasını tələb edirlər. O yazır: “... Mən qoşunlarımla Pəmbək istiqamətində hərəkət edərək İrəvan sərhədlərinə yaxınlaşmazdan əvvəl fransızlar öz mühəndis və zabıtlərini...İrəvan qalası və Üçkilsə monastrını möhkəmləndirmək üçün göndərmişlər.” Digər bir məktubunda isə Qudoviç bildirir ki, “fransızlar məndən İrəvan vilayətini tərk etməyi tələb edirlər, halbuki bu yerlərə mən silah gücü ilə sahib olmuşam.” Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, 1807–ci ilin mayın 4-də Fransa və İran arasında bağlanmış müqavilənin şərtlərinə əsasən Fransa İranın ərazisini qorumağı, Gürcüstanın İrana tabe olmasına nail olmağı, habelə Gürcüstanı ruslardan “təmizləməyi” öhdəsinə götürür, həmçinin İrani silahla təmin etməyə və qoşunu yenidən qurmağa söz verirdi. Aktlardan məlum olur ki, İrəvan qalası Avropa hərbi qaydaları üzrə möhkəmlənmiş, iki divarı, xəndəyi və torpaqdan düzəldilmiş səddə malik idi. Tərənin üstünə əvvəllər burada yerli hərbiçilər tərəfindən tətbiq edilməyən Kirteçlə işləyən toplar qoyulmuşdur. İrəvanlılar füqas bombalarından istifadə edirdilər ki, bu da fransız mühəndislərinin fəaliyyətinin bəhrəsidir. [3; 126]

Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarından məlum olur ki, Hüseynqulu xanın İrəvan ətrafında möhkəm müdafiə tədbirlərinə baxmayaraq 1808-ci ilin sentyabrın 30-da ermənilərin yardımı ilə Üçkilsə rus qoşunları tərəfindən işğal edildi. Artıq oktyabrın 3-də Qudoviçin komandanlıq etdiyi rus qoşunları Zəngi çayını keçərək İrəvan qalasını mühasirəyə aldı. Qudoviç şəhər əhalisindən və İrəvan qalasının komendantı Həsən xandan təslim olmağı tələb etdi. Qraf Qudoviç əvvəlcə oktyabrın 4-də İrəvan əhalisinə məktubla müraciət edərək onları könüllü şəkildə təslim olmağa çağırırdı, özlərinin və əmlaklarının toxunulmazlığına söz verdi. Məktubda daha sonra deyilirdi: “...İrəvanın əvvəlki müvəffəqiyyətsiz mühasirəsindən (1804-cü il - C.Ə.) nümunə götürməyin, onda vəziyyət tamamilə başqa idi, indi başqadır. ... tabeliyimdəki qoşunla nəinki İrəvan qala-

sını məhv edərəm, hətta İrani belə keçərəm.” Göründüyü kimi, çar generalı lovğalanaraq irəvanlıları təslim olmağa çağırırdı.[4; 330, 340, 385]

İlk döyüşdə rus qoşunlarına məğlub olan Hüseynqulu xan da öz növbəsində bir sıra tədbirlərə əl atdı. Tarixi ədəbiyyatdan məlum olur ki, xanın əsas məqsədi rus qoşunlarına kənardan qəfil zərbələr endirməklə onları İrəvanın mühasirəsindən uzaqlaşdırmaq idi. Lakin Qudoviç general–mayor Portnyaginın başçılıq etdiyi hərbi hissəni Hüseynqulu xanı təqib etmək üçün göndərərək onun planını baş tutmağa qoymadı. “Akt”lardan məlum olur ki, oktyabrın 7–də gecə polkovnik Simonoviçin başçılıq etdiyi dəstə qalanın şimal tərəfində yerləşən Təpəbaşını, Borşovun dəstəsi Zəngi çayını keçərək qalanın cənub–qərbindəki Mağtəpə kurqanını, mayor Buxvotsovun dəstəsi isə qalanın cənub–şərqində yerləşən, ətrafı bağlarla əhatə olunmuş Muğanlıtəpə kurqanını ələ keçirə bildi. Mənbə göstərir ki, İrəvan qalasını ələ keçirə bilməyən Qudoviç növbəti dəfə hədələyici və şirnikləndirici məktubla qalanın komendantı Həsən xana müraciət edir. Həmin məktubda isə Qudoviç Hüseynqulu xanı məğlub etdiyini, qala müdafiəçilərinə heç bir kömək gəlməyəcəyini bildirirdi. Qalanı könüllü təslim edəcəyi halda isə Həsən xanın azad buraxılacağı, Arazı keçməyə icazə veriləcəyi, əgər qalmaq istəsə, İrəvan qalası və şəhəri istisna olmaqla, bütün xanlığın hakimi təyin olunacağına Rusiya imperatoru adından söz verilmişdi. Tarixi ədəbiyyatda isə qeyd olunur ki, Həsən xanın oktyabrın 21–də general Qudoviçə göndərdiyi cavab məktubunda qalanı heç bir zaman təslim etməyəcəyini bildirmişdi. Məlumatlar da təsdiqləyir ki, işğalçı qoşunlar ciddi dirənişlə qarşılaşmışdılar. [5, 81]

İrəvanlıların inadkarlığı qarşısında qalan Qudoviç İrəvan qalasının komendantı Həsən xanla yenidən danışıqlara başladı və ona şirnikləndirici məktubla müraciət etdi. Əvvəlki məktublardan heç nə ilə fərqlənməyən bu məktubda da dəfələrlə “möhtərəm komendant” ifadəsinin işlədilməsi taktiki bir gediş hesab olunmalıdır. Qudoviçin təslim olmaq tələblərinə cavab olaraq, qala komendantı çar zabitinə yazırdı: “Nə olursa-olsun biz sizinlə nəinki qalanın içində, eləcə də açıq düzdə vuruşmağa hazırıq. Məlumunuz olsun ki, qala qarnizonu bu barədə artıq öz qərarını verib.” Yeri gəlmişkən, İrəvan xanının qardaşı Həsən xanın qəhrəmanlığını, hətta, erməni müəlliflərinin özləri də etiraf edirlər. Baş komandanın qalanı təslim etmək tələbinə cavab olaraq Həsən xan yazırdı: “... Tələb edirsiniz ki, İrəvan qalasını könüllü təslim edim, əvəzində isə İrəvan xanlığını mənə verəcəksiniz. Əgər bu cür əməl yaxşıdırsa, onda siz İran hokmdarına qulluq edin ki, əvəzində İrəvan, Təbriz və başqa xanlıqları alarsınız.” Təbii ki, bu hal rus qoşunlarını razı sala bilməzdi. Digər tərəfdən mühasirənin uzanması, soyuqların düşməsi və ərzaq çatışmazlığı rus qoşunlarının vəziyyətini getdikcə çətinləşdirirdi. İrəvan qalasına hücum planlaşdırılırdı. [6; 639]

Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarından məlum olur ki, İrəvan qalasına hücum 1808-ci ilin noyabrın 17-si səhər saat 5-ə təyin edilmişdi. Qalaya hücum edən rus qoşunlarının sayı 4645 nəfər idi. Rusiya imperiyasının Xəzərsahili vilayətlərə yürüşünə dair dəyərli məlumat verən P.Q.Butkovun tədqiqatlarından məlum olur ki, hücum başlanan kimi irəvanlılar top atəşləri ilə rusları geri oturdular. Rus qoşunlarının hazırladığı nərdivanlar qalaya daxil olmağa kifayət etmədi. Nəhayət, 1000 nəfərə yaxın itki verən rus qoşunları hücumu dayandırmağa məcbur oldu. “Akt”larda dərc edilmiş məlumatda isə rus qoşunlarından 17 zabit, 269 əsgərin məhv edildiyi, 64 zabit və 829 əsgərin yaralandığı qeyd olunur. Bəhs olunan mənbə daha sonra yazır ki, şəhərə daxil ola bilməyəcəyinə əmin olan Qudoviç noyabrın 30–da səhər tezdən İrəvanın mühasirəsindən əl çəkərək rus qoşununa Tiflisə qayıtmaq haqqında əmr verir. Dekabrın 1-də Naxçıvanda möhkəmlənən rus qoşunları da oranı tərk etməli oldu. N.F.Dubrovinin məlumatları da irəvanlıların bu döyüşdə rus qoşunları üzərində parlaq qələbə çaldıqlarını təsdiq edir. Onun yazdığına görə, rus ordusunun alayları ələ vəziyyətə düşdü ki,

təkrar hücum haqqında düşünməyə belə dəyməzdi. Məlumatlardan da göründüyü kimi, çar generalı Qudoviç İrəvan ətrafında rüsvayçı şəkildə məğlub olaraq geri çəkildi. Və bu, bir daha vətənin yağı tapdağına düşməsinə imkan verməyən xalqın azərbaycanlıların, irəvanlıların fədakarlığını ortalığa qoydu. İrəvan ətrafında məğlubiyyətə uğramış rus qoşunlarının itkisinin Qudoviçin çara göndərdiyi raportunda az göstərilməsi də diqqət çəkən məqamlardadır. Bu məlumatda guya Rusiya tərəfindən 17 zabit və 269 əsgərin öldürüldüyü, 64 zabit və 829 əsgərin isə yaralandığı göstərilirdi. [7; 523, 526]

Mənbələrdən məlum olur ki, İrəvanı ələ keçirmək ümidindən əli üzülən Qudoviç Naxçıvandan geri çəkilən Nebolsinə rus qoşunları ilə getmək istəyənləri (Azərbaycana xəyanət etmiş ermənilər nəzərdə tutulur - C.Ə.) Qarabağa aparmağı tapşırırdı. Beləliklə məlumatlar da təsdiqləyir ki, rus qoşunlarının uğurlarında ermənilərin də payı az olmamışdır. Belə ki, ermənilər casusluqla məşğul olmaqla özləri üçün “lazımi zamanın” yetişəcəyinə ümid edirdilər. [8; 76]

Tədqiqatlardan aydın olur ki, Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı uğursuzluqları regionda ingilislərin fəallaşmasına səbəb oldu. Rusiya imperiyasının əleyhinə kampaniyaya başlamaq istəyən ingilislər İranın xarici siyasətində mühüm ro oynamağa başladılar. Bu məqsədlə ingilis hərbi mütəxəssislərinin bir dəstəsi Türkiyə ərazisindən İrəvana gəldi. Onların təkidi ilə İrəvan xanı Hüseynqulu xan 20 minlik qoşunla Türkiyə ərazisindən Gürcüstana hücum etdi. Lakin o, bu yürüşdə uğurlu nəticə əldə edə bilmədi. Təxmini hesablamalara görə, ermənilərin köçürülməsi İrana, əsasən Cənubi Azərbaycana 32 milyon manat ziyan vurmuş, bunun bütün ağırlığı yerli əhalinin üzərinə düşmüş, vəziyyəti kəskin şəkildə pisləşmişdi. Köçürülmə Şimali Azərbaycanda da azərbaycanlıların ən məhsuldar torpaqlarının əllərindən çıxması ilə nəticələnmişdi. Köçürmənin xərcləri də, demək olar ki, Cənubi Azərbaycan hesabına həyata keçirilmişdi. Beləliklə, çarizmin erməniləri İrandan Şimali Azərbaycanın qərb bölgələrinə və Qarabağa köçürməsi siyasəti azərbaycanlıların öz ata-baba torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq məqsədi güdürdü və “erməni dövləti”nin yaradılmasına hazırlıq idi. Tarixi hadisələrin sonrakı gedişatı bir daha sübut etdi ki, İran erməniləri Şimali Azərbaycana xüsusi məqsədlə onlara burada “yeni vətən” yaratmaq məqsədilə köçürülmüşdü. [9; 244–245, 453]

Dövrün mənbələrindən əldə olunan məlumatlara görə, İran hakim dairələri kimi Türkiyə hökuməti də onun ərazisində səpələnmiş halda yaşayan ermənilərin ruslar tərəfindən köçürülüb sərhəd boyunca ərazilərdə yığcam şəkildə yerləşdirilməsindən narahat idi. Ona görə də Osmanlı hökuməti bu köçürmənin qarşısını almaq məqsədilə Rusiya işğalları zamanı ermənilərin Türkiyədə etdiyi xəyanəti, törətdikləri vəhşilikləri bağışlamaq barədə qərar verdi və fevralın 17-də yerlərdəki ermənilərə “əfvnamə”lər göndərdi. Türkiyə tərəfi, eyni zamanda, ermənilərin köçürülməsinin qarşısını almaq məqsədilə işğala məruz qalan, lakin Ədirnə müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Rusiya tərəfindən boşaldılmalı olan Ərzurum, Qars, Bəyazid, Ələsgird və s. bölgələrə öz nümayəndələrini göndərdi. “Akt”lardan əldə olunan məlumatlara görə, Türkiyədən köçürülən ermənilər Axıska, Pəmbək–Şorəyel və “Erməni vilayəti”ndə yerləşdirildi. Daha sonra məlum olur ki, Türkiyə paşalıqlarından Rusiya hüduclarına 14044 erməni ailəsi köçürülmüşdür. Ərzurumdan köçürülən 7288 erməni ailəsindən 5000-i, eləcə də Ərdəhandan 67 erməni ailəsi Axıska paşalığı ərazisində, 1050 ailə Borçalı distansiyasında və Çalqa ətrafında, qalan 1305 ailə isə Pəmbək və Şorəyel distansiyalarında məskunlaşdırılmışdı. Qarsdan köçürülən 2464 ailədən 2264-ü Pəmbək və Şorəyel distansiyalarında, 200-ü isə Talın mahalında, Bayaziddən köçürülən 4215 ailə Göyçə gölü ətrafında və Baş Abaranda məskunlaşdırılmışdı. Həmin sənədə aid əlavə qeyddə göstərilir ki, tam və dəqiq hesabat təqdim edilmədiyini üçün Türkiyədən neçə nəfərin köçürüldüyü dəqiq göstərilməmişdir. Lakin hesablama komissiyasının təxmini sayına görə, Osmanlı dövləti ərazisindən 84 min nəfərdən artıq

erməni və yunan köçürüldüyü məlum olur. Maraqlıdır ki, digər sənəddə Türkiyə vilayətlərindən erməni və yunanlardan ibarət 14 mindən çox ailə (90 min nəfərə qədər) üçün 380 min rubl gümüş pul ayrıldığı bildirilmişdi. İ.Şopenin apardığı siyahıyaalmanın nəticələrinə görə, ümumiyyətlə, 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra “erməni vilayəti”nə Türkiyədən 21666 nəfər erməni, 324 nəfər yezidi kürd köçürülmüşdür. Köçürülən ermənilər əsasən keçmiş İrəvan xanlığının Qırxbulaq, Sürməli, Talın, Körpübasar, Abaran, Dərəçiçək və Göyçə mahallarının 129 kəndində yerləşdirildi. Azərbaycanlı əhaliyə qarşı rus müstəmləkəçilərinin yaratdıqları qanunsuzluq, özbaşınalıq və soyğunçuluq rejiminin nədən qaynaqlandığını aydın şəkildə dərk etmək üçün o dövrdə rus dövlətinin hərbi-bürokratik mahiyyətini və xarakterini açıb göstərmək lazım gəlir. Rus tarixçisi N.Yeroşkinin çarın gizli müşaviri Qreçin rus dövlət maşınını bürümüş özbaşınalıq haqqında əlahəzrət imperatora 1859-cu ildə təqdim etdiyi məruzədən gətirdiyi iqtibas bu baxımdan çox əhəmiyyət daşıyır. Müəllif yazır: “Yəni 60 milyonluq Rusiya əhalisindən 8 ağıllı nazir və 50 ədalətli qubernator tapmaq doğurdanmı mümkün deyil?” Müəllifin əsaslandığı o dövrün mənbələrində Rusiyanın dövlət sistemi “zahirən parıltılı, daxilən çürük” hesab edilmişdi. Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan işğaldan sonra məhz belə bir çürük, qanunlarla deyil, fövqəladə hallarla, top və süngülərlə, özbaşınalıq və rüşvət sistemi ilə idarə olunan bir orqanizmə daxil edilmişdi. 1829-1830-cu illərdə mərkəzdən Cənubi Qafqaza yoxlama aparmaq üçün göndərilmiş senatorlar qr. P.İ.Kutaysov və Y.İ.Meçnikov yazırdılar: “...müsəlman əyalətlərində rəislərin özbaşınalığından və əhalinin çəkdiyi əziyyətdən adam dəhşətə gəlir. Burada insan ləyaqəti tapdalanmış, hər cür ədalət unudulmuş, qanun yalnız əsarət aləti olmuşdur.” [10; 478, 666]

Beləliklə, məlumatlardan da göründüyü kimi, çar hökumətinin həyata keçirdiyi bu qanlı siyasət nəticəsində İrəvan xanlığında etnodemoqrafik vəziyyət ermənilərin xeyrinə dəyişdirildi, Rusiyanın əli və gücü çatan yerlərdə vəziyyətin erməni əhalisinin xeyrinə dəyişdirilməsinə cəhd göstərildi, azərbaycanlı əhalinin doğma yurd-yuvalarından didərgin salınmasının başlanğıcı qoyuldu. İşğaldan qabaq İrəvan xanlığının əhalisinin $\frac{3}{4}$ -ü təşkil edən azərbaycanlıların xüsusi çəkisi artıq 1834-1835-ci illərdə 46%-ə enmişdi. 1918-1920-ci illərdə İrəvanda daşnaklar tərəfindən 100 minlərlə azərbaycanlı məhv edildi və ya öz doğma yurd-yuvalarından qovuldu. Belə məqsədyönlü deportasiya və genosid siyasətinin nəticəsidir ki, hal-hazırda Qərbi Azərbaycanda bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. АКАК, Т.2., Тифлис, 1868, сənəd 1258
2. АКАК, Т.5., Тифлис, 1873, сənəd 250
3. Əliyev F., Həsənov U. İrəvan xanlığı. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 144 səh.
4. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı. Azərbaycan, 2010, 620 səh.
5. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı–Az.Nəşr., 1996, 106 s.
6. Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. В Типографии Императорской Академии Наук. Спб., 1852, 990 стр.
7. АКАК, Т.7., Тифлис, 1878, сənəd 566
8. Azərbaycan tarixi, VII cildə, IV cild, Bakı–Elm, 2007, 504 səh.
9. АКАК, Т.3., Тифлис, 1869, сənəd 725
10. АКАК, Т.4., Тифлис, 1870, сənəd 1112

ДЖАМИЛЬ КУЛИЕВ

Ленкоранский Государственный Университет

**ПОЛОЖЕНИИ ПОЛИТИЧЕСКОГО НЕРАВЕНСТВА
ПО ОТНОШЕНИЮ К НАСЕЛЕНИЮ АЗЕРБАЙДЖАНА В ДОКУМЕНТАХ
КАВКАЗСКОЙ АРХЕОГРАФИЧЕСКОЙ КОМИССИИ**

В статье указывается, на состояние политического неравенства созданного со стороны колониальной царской России в начале XIX вв. Северном Азербайджана. На основе авторского исследование, можно полагать, что основой политического неравенства у всех народов олно начало, и очень много сходного основным занятием сельского хозяйство является земледелие, сеяние пшеницы, ячменя, риса. Все эти данные СОБРа-ны, на основе материалов Кавказской Археографической Комиссии как первоисточник по истории сельского хозяйство по Северному Азербайджану

JAMIL GULIYEV

Lenkaran State University

**THE POLITICAL INEQUALITY IN REGARD OF THE POPULATION
OF AZERBAIJAN IN ACCORDANS WITH THE DOCUMENTS OF
THE ARCHEOGRAFIAL COMMISSION OF CAUCASUS**

Article is devoted to the situation of agriculture in the North Azerbaijan after occupying of by czar Russia in the beginning of 19–th century. The author comes to a conclusion that the same situation were in the agriculture in the all of khanates as a result of researching. All of these are analyzed on the basis of the document of Archeological Commission of Caucasus which is the first sources in the objective form

Rəyçilər: t.ü.f.d. Ə.Baxşiyev, t.e.d.A.C.İsgəndərov

Lənkəran Dövlət Universitetinin "Tarix və Fəlsəfə" kafedrasının 28.02.2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №06).